

De Dialectiek van Natievorming tot het Mondiale Tijdperk

Ringo Ossewaarde¹

In de afgelopen twee decennia is het vraagstuk van de nationale identiteit hevig bediscussieerd. In Nederland barstte de identiteitsdiscussie in alle hevigheid los in de jaren negentig. Toen was duidelijk geworden dat toegestroomde gastarbeiders definitief niet zouden terugkeren. Ook vestigden zich een hoog aantal nieuwe migranten zich in Nederland vestigden. De aanwezigheid van de cultureel deviante 'zij' werd geproblematiseerd als een bedreiging voor de Nederlandse identiteit (Oudenkampen, 2009; Couwenberg, 2010). In het afgelopen decennium is de Nederlandse identiteitskwesie niet van de agenda verdwenen (WRR, 2007). In deze bijdrage beoog ik te laten zien dat de Nederlandse identiteit is gevormd door een dialectische relatie tussen drie tegenstrijdige cultuurelementen. Dit zijn de rooms-katholieke, renaissance humanistische en de calvinistische elementen. De onderlinge verhouding tussen deze elementen wordt in hoge mate bepaald door veranderende contexten van Europese en wereldpolitiek. Mijn centrale argument is dat een Nederlandse identiteitscrisis zich openbaart als de dialectiek tussen de drie elementen wordt doorbroken. Ik betoog dat de huidige identiteitscrisis niet zo zeer een gevolg is van migratie maar eerder van een verplettering van de humanistische, rooms-katholieke en calvinistische cultuurelementen in de Nederlandse natie. Deze vorm van geweld vindt plaats in een politieke context van wereldwijd kapitalisme. In deze context wordt de natie getechnologiseerd en van haar culturele vitaliteit ontdaan.

De Nederlandse identiteit is een historische constructie die wordt gekenmerkt door tegenstrijdige cultuurelementen (Ossewaarde, 2013). De historische wortel van Nederland, of beter gezegd, de Lage Landen, is te vinden in het Merovingische Rijk. Dit is het Rijk der Franken (481-751), hetgeen late uitgroeit tot het Karolingische Rijk (751-987). In dit Rijk wordt een Europese identiteit vanuit het rooms-katholieke cultuurelement wordt gevormd. Van een Nederlandse identiteit is pas sprake in de veertiende eeuw. Een Bourgondisch Nederland (1384-1477), waarin bijvoorbeeld rooms-katholieke humanisten als Rudolf Agricola en Desiderius Erasmus zijn geboren, ontwikkelt zich dan vanuit een dialectische relatie tussen humanistische en rooms-katholieke cultuurelementen. Bourgondisch Nederland, zo neemt Johan Huizinga waar, slaagt er echter niet in om culturele tegenstrijdigheden te overwinnen. Alles wat Frans is

¹ Ringo Ossewaarde is als universiteit hoofddocent sociologie verbonden aan de Faculteit Management en Bestuur en het Institute for Innovation and Governance Studies van de Universiteit Twente.

wordt verheven boven het Diets. Dit belet vervlaamsing of vernederlandsing van het hof. Mede door veranderende handelsverhoudingen in Europa wint het Dietse cultuurelement aan kracht. Als in 1482 de Bourgondische Lage Landen wordt verbonden met het Habsburgse Rijk, waarin het rooms-katholieke cultuurelement het humanisme domineert, verliest Bourgondië aan kracht. Er ontstaan dan twee nationale identiteiten in Bourgondisch Nederland – een zuidelijke die meer op Frankrijk is gericht en een noordelijke waarin het Dietse cultuurelement heersend is (Huizinga, 2009: 170, 191, 205-7).

Terwijl in landen als Portugal, Denemarken en Polen op dat moment reeds een nationale identiteit is gevormd, begint de Nederlandse identiteit zich te openbaren in een politieke strijd van de noordelijke provincies met het Habsburgse Rijk. In de noordelijke provincies ontwikkelt zich, in de West Europese context van de reformatie, het calvinistische cultuurelement. Als in 1556 de Spaanse koning Filips II wordt benoemd tot landsheer van de Dietse provincies Zeeland, Holland en Utrecht, probeert hij dit cultuurelement te verpletteren. Er ontstaat dan een opstand, die wordt gesteund door de landheer zijn adviseur en plaatsvervanger, Willem van Oranje. De opstand mondt uit in een emancipatiestrijd van de noordelijke provincies. In de strijd met Filips II versterkt de vader van de Nederlandse natie het calvinistische cultuurelement door zich tot het calvinisme te bekeren, terwijl hij het rooms-katholieke cultuurelement verzwakt. Daarmee verzwakt hij de loyaliteit van de noordelijke provincies met het Habsburgse Rijk. Na het Beleg van Leiden (1573-1574), vestigt Willem van Oranje in 1575 de Universiteit Leiden. Hij financiert deze met geconfisqueerde bezittingen van de rooms-katholieke kerk. De Universiteit Leiden heeft ten doel het calvinistische cultuurelement te versterken. Zij leidt calvinistische dominees op, die vooraanstaande rol spelen in het calviniseren van Nederland in de strijd tegen de Habsburgse vijand. In 1581 stichten de noordelijke provincies de Nederlandse Republiek. De Republiek (1581-1795) wordt in 1648 door het Habsburgse Rijk, en de andere Europese staten, als een soevereine staat erkend.

De Republiek vormt een calvinistische natie waarin het calvinistische cultuurelement floreert in een dialectische relatie met het renaissance humanisme, en waarin het rooms-katholieke cultuurelement wordt gedomineerd. In 1573 wordt het rooms-katholieken verboden om hun religie publiekelijk uit te oefenen. Zij worden verboden om openbare ambten te bekleden of katholiek onderwijs (inclusief studie aan buitenlandse katholieke universiteiten zoals Leuven) te volgen. De bezittingen van de rooms-katholieke kerk worden geconfisceerd. In de Republiek worden rooms-katholieken getolereerd, in de zin dat zij niet worden vervolgd vanwege hun religieuze identiteit (Van Heek, 1973: 213-224). De relatie tussen het calvinisme en het renaissance humanisme is van dialectische aard, een relatie van levende dialoog tussen tegenstrijdige cultuuriëntaties. Deze relatie is fundamenteel voor de vorming van de Nederlandse identiteit in de Republiek. Huizinga stelt dat het cultuurgood van Erasmus minstens

zo bepalend is voor de vorming van de Nederlandse identiteit als dat van Calvijn (Van Heek, 1973: 224). De ruimdenkendheid en zelfkritiek die volgens Huizinga de Nederlandse identiteit kenmerkt vindt haar oorsprong niet zo zeer in de reformatie maar in het renaissance humanisme.

De dialectiek tussen de calvinistische en de humanistische cultuurelementen, en de marginalisering van het rooms-katholieke element, loopt als een rode draad door de Nederlandse identiteitsvorming in de Republiek. Het calvinisme wint aan kracht gedurende de Tachtigjarige oorlog, in de emancipatiestrijd tegen het rooms-katholieke Habsburgse Rijk. Het humanisme, dat uiteindelijk, via de verlichtingsbeweging, uitmondt in liberalisme (de humanist Baruch Spinoza is één van de eerste liberalen), wordt omarmd door de koopmanstand. De culturele wedergeboorte van de renaissance wordt nu ingeruild voor het vooruitgangdenken van de verlichting. De humanistische, en later liberale, koopmanstand vormt de Nederlandse natie tot een handelsnatie. Als in 1602 de Republiek de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opricht, ontwikkelt zich in rap tempo Nederlands 'gouden eeuw'. Dit is een combinatie van economische voorspoed, stedelijke ontwikkeling, en nationaal-culturele ontwikkeling in humanistische wetenschap en kunst. Wetenschappers als Antoni van Leeuwenhoek, dichters als Joost van den Vondel en schilders als Rembrandt van Rijn zijn bij uitstek humanistisch-calvinistische representanten van de Nederlandse handelsnatie. Wanneer de Republiek valt, en de Nederlandse monarchie wordt opgericht in 1815, komen het koopmansliberalisme van Thorbecke en het calvinisme van Groen van Prinsterer lijnrecht tegenover elkaar te staan. In de Monarchie wint het humanistische cultuurelement zo aan kracht gewonnen dat de liberalen erin slagen om een constitutionele monarchie te vormen (1848), waarin de rooms-katholieken gelijke rechten krijgen. Ook wordt nu het parlement opgericht. Dankzij het liberalisme wint het rooms-katholieke cultuurelement aan kracht. Dit manifesteert zich onder andere in het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en de vorming van een rooms-katholieke politieke stroming.

Groen van Prinsterers protegé, dominee Abraham Kuyper, stelt vast dat in de Monarchie de dialectiek tussen het humanisme en het calvinisme – die kenmerkend was voor de Republiek – is verbroken. Het liberalisme, na 1848 omarmt door de Nederlandse Monarchie, domineert nu het calvinisme. Om het calvinistische cultuurelement te versterken in de Monarchie richt Kuyper in 1879 de eerste Nederlandse politieke partij op, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). In 1880 richt hij de Vrije Universiteit (VU) op, omdat hij al de calvinistische theologie-opleidingen in de Monarchie te liberaal-vrijzinnig vindt, en te weinig gebonden aan het woord van God. In 1886 leidt Kuyper een kerkscheuring binnen de Nederlands Hervormde Kerk die hij als liberaal-vrijzinnig identificeert. Hij sticht een nieuwe calvinistische kerk (de Nederduits Gereformeerde Kerk). Terwijl in de eerste 300 jaar het calvinisme samen met het humanisme het rooms-

katholieke cultuurelement dat dominant was in het Habsburgse Rijk bestreed, gaat Kuyper een bondgenootschap aan met de rooms-katholieke emancipatiebeweging om het liberalisme te bestrijden. De katholieke emancipatie in Nederland, geleid door de ultramontane priester Herman Schaepman, ontwikkelt zich dan ook via een dialectische relatie met het calvinisme van Kuyper. In 1923 wordt de Katholieke Universiteit Nijmegen opgericht, niet om het calvinisme maar om het liberalisme te bestrijden (Van Heek, 1973: 251-2).

Toch slagen de calvinistische en rooms-katholieke cultuurelementen er niet in om de liberale dominantie, en hun eigen marginalisering, een halt toe te roepen. Na de twee wereldoorlogen ontwikkelt Nederland zich als liberaal 'gidsland' als het gaat om tolerantie, solidariteit en anti-totalitarisme. Als vanaf de jaren vijftig Nederland geconfronteerd met migratiestromen uit de voormalige kolonies, gastarbeiders en vluchtelingen, dan volgt de Nederlandse verzorgingsstaat – bovenal een humanistisch construct – een multiculturalistisch beleid van gastvrijheid en tolerantie. Het Nederlandse multiculturalisme is niet gericht op het vormen van een multiculturele natie maar op het accommoderen van een tijdelijk verblijf van gastmigranten (Duyvendak, 2011: 77). Vanaf de jaren tachtig wordt duidelijk dat het multiculturalisme is mislukt. De toegestroomde migranten keren niet terug maar blijven in Nederland. De cultuurelementen die deze migranten hebben vormen in het beleid van multiculturalisme zijn niet-Nederlands, ofwel, de migranten zijn niet gevormd door de dialectiek tussen het humanisme, calvinisme en rooms-katholicisme. Hierdoor wordt het ook lastig voor migranten om de Nederlandse identiteit te begrijpen, laat staan te omarmen.

Na de Koude Oorlog ontstaat er een nieuwe wereldorde van wereldwijd kapitalisme, waarin Nederland, net als andere naties, moeite heeft om haar positie te bepalen. In deze orde van wereldwijd kapitalisme worden in Nederland de rooms-katholieke en calvinistische cultuurelementen nog verder gemarginaliseerd, terwijl er binnen het humanistische cultuurelement een splitsing optreedt. Enerzijds globaliseert het liberale cultuurelement. Zij krijgt daarmee een kosmopolitische gedaante. Dit kosmopolitische cultuurelement hervormt de Nederlandse natie. Kosmopolitisch Nederland is nu meer gericht op het mondiale, bovenal op wereldmarkten. Het kosmopolitische cultuurelement is hierbij meer gericht op een dialectische relatie met niet-Nederlandse cultuurelementen, dan op de calvinistische en rooms-katholieke elementen. De vaderlandse geschiedenis, met name het koloniale verleden, wordt hierbij typisch ruimdenkend en kritisch bejegend. Anderzijds ontstaat er vanuit het liberale cultuurelement in nationalistische gerichtheid op de natie, waarin het mondiale niet zo zeer wordt omarmd maar verworpen. De buitenwereld wordt nu een bedreiging. Niet-Nederlandse cultuurelementen, bovenal islamitische cultuurelementen, worden besteden, zoals in de Republiek de humanistische en calvinistische cultuurelementen het rooms-katholicisme bestreden. Daarnaast wordt in dit nationalistische cultuurelement ook de Europese Unie, in 1993 opgericht als orgaan

van de nieuwe orde van wereldwijd kapitalisme, net zo bedreigend ervaren als het Habsburgse Rijk dit ooit was. Het nationale soevereiniteitsverlies wordt betreurd.

Vanuit het nationalistisch-liberale element wordt de Nederlandse identiteitscrisis geduid als een 'multiculturele illusie' of 'multicultureel drama' zoals Paul Schnabel en Paul Scheffer de nieuwe toestand eens verwoorden. Zonder aandacht voor sociale integratie en culturele assimilatie van migranten brengen on-Nederlandse cultuurelementen de Nederlandse natie in de war. Vanuit het kosmopolitisch-liberale element wordt deze redenering doorgaans afgedaan als typisch Nederlandse bekrompenheid. In deze bijdrage heb ik laten zien dat de Nederlandse identiteitscrisis niet zo zeer te maken heeft met multiculturalisme. Zij is vooral het gevolg is van de marginalisering van calvinistische en rooms-katholieke cultuurelementen, alsmede van de teloorgang van het renaissance humanisme en van het liberalisme dat hieruit voortkwam. De dialectiek tussen de drie cultuurelementen die Nederland vitaal en zelfbewust maakt raakt hierdoor verloren. Het wereldwijde kapitalisme verplettert de drie cultuurelementen en vervangt ze door technologie. Bourgondisch Nederland werd gevormd door de dialectiek tussen renaissance humanisme en rooms-katholicisme; de Nederlandse Republiek door de dialectiek tussen humanisme en calvinisme. Het wereldwijde kapitalisme, daarentegen, is niet afhankelijk van dergelijke cultuurelementen. Niet van de cultuurelementen, maar van nieuwe technologie wordt hierin verlossing verwacht. Van een natie die wordt getechnologiseerd mogen wij slechts technologie verwachten, geen geloof, liefde, levensmoed, zedelijke veerkracht, dialectiek, sublimeren en culturele vitaliteit.

Referenties

Couwenberg, Wim (2010) 'Nationale Identiteitscrisis,' *Civis Mundi: Tijdschrift voor Politieke Filosofie en Cultuur*, 16 December 2010.

Duyvendak, Jan-Willem (2011) *The Politics of Home: Belonging and Nostalgia in Western Europe and the US*. London: Palgrave Macmillan.

Heek, Frederik van (1973) *Van Hoogkapitalisme naar Verzorgingsstaat: Een Halve Eeuw Sociale Verandering 1920-1970*. Meppel: Boom.

Huizinga, Johan (2009) *De Hand van Huizinga*, red. Willem Otterspeer. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ossewaarde, Marinus (2013 forthcoming) *Theorizing European Societies*. London: Palgrave Macmillan.

Oudenkampen, Merijn (2009) 'De Natie in Verwarring: Pijnlijke Geschiedenis op Zoek naar de Nederlandse Identiteit,' *De Groene Amsterdammer*, 30 september 2009.

WRR (2007) *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.